

УДК 37.015.3

І.М. КОФАН,

кандидат біологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної психології і психології управління Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Л.В. БЕЛОВА,

студентка Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПЕДАГОГІЧНОЇ АНТИЦИПАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ

У статті розглянуто особистісну обумовленість феномену антиципації, яка дозволила виділити основні детермінанти педагогічної антиципації та визначити особистісні характеристики вчителя, що сприяють антиципаційній спроможності. Завдяки проведенню факторного аналізу виокремлено найбільш значущі та взаємопов'язані з педагогічною антиципацією особистісні характеристики вчителів.

Ключові слова: педагогічна антиципація, вчителі, індивідуально-психологічні детермінанти.

Постановка проблеми. Індивідуальність, особистість педагога, його антиципаційна спроможність набуває в останній час все більшої актуальності. Розуміння та аналіз індивідуальних характеристик людини призводить до пояснення та передбачення її поведінки. Тож на шляху до дослідження індивідуальної своєрідності професійної діяльності та поведінки вчителя виступає аналіз особливостей педагогічної антиципації. Значущість антиципаційних здібностей в педагогічній діяльності неможливо недооцінити. Успішність професійної сфери вчителя неможлива без такої здібності, як уміння передбачати. Окремими науковцями висвітлюється проблема педагогічної антиципації, серед яких І.Г. Батраченко та Л.О. Регуш. Важливість дослідження педагогічної антиципації та більш чи менш узагальнене визначення феномену можна зустріти у працях Б.С. Гершунського, М.Т. Громкової, Н.В. Кузьміної, І.Ф. Ісаєва, А.Ф. Присяжної, В.І. Загвязинського, Е.Г. Костяшкіна, В.А. Сластеніна, В.А. Якуніна та ін.

Дослідження О.А. Сичова, В.Д. Менделевича, Д.О. Ніколенко, К.Є. Романової, Н.Є. Суміної, Г.В. Кучер дали можливість проаналізувати особистісну обумовленість феномену антиципації та вплив особистісних характеристик вчителів на їх антиципаційну спроможність. Недостатня вивченість і суперечливість цієї проблематики в науковій літературі обумовила вибір даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Багато науковців у своїх працях підходили близько до поняття «педагогічна антиципація», тим самим спонукавши сучасних дослідників до вивчення цього феномену в педагогіці. Л.О. Регуш, Т.С. Шеховцова, В.О. Лисичкін розглядають специфіку педагогічної антиципації у її структурі, поділяючи процес антиципації на три стадії: предпрогнозування, прогнозування та постпрогнозування [8; 9]. Т.С. Шеховцова педагогічну антиципацію визначає як науковий вид вищої форми передбачення задля отримання достовірної випереджальної інформації про розвиток об'єктів педагогічного процесу з метою оптимізації змісту, методів, засобів, форм навчальної діяльності [9]. Більшість науковців, що досліджували антиципацію в педагогічній діяльності, підкреслюють необхідність знання сутності та логіки педагогічного процесу, без якого неможливе прогнозування в цій сфері. Багатьма дослідниками серед психологів та педагогів усвідомлюється

ся гостра необхідність розвитку антиципаційних здібностей як професійно важливої якості в професії вчителя [1; 2; 4; 7; 8]. Педагогічна антиципація дає змогу визначити перспективи розвитку виховання, підібрати шляхи вдосконалення особистості учня, сформулювати конкретну особистість, наприклад, педагога, психолога [2; 6; 7; 8].

Деякі вчені пояснюють феномен антиципації особистісною обумовленістю, підкреслюючи зв'язок антиципаційної здатності з усіма лініями розвитку особистості (Г.В. Кучер, О.А. Сичов, С.Д. Максименко, І.О. Лучкіна, В.О. Ядов, К.Є. Романова, Дж. Келлі та багато ін.). До внутрішніх ресурсів особистості, що обумовлюють антиципаційну спроможність, належать: конституційно обумовлені властивості (особливості нервової системи та темпераменту), когнітивні ресурси (пізнавальні процеси, формально – логічний та соціальний інтелект), афективний, вольовий та поведінковий потенціали особистості.

Тісний взаємозв'язок педагогічної антиципації та всіх детермінант розвитку особистості відзначили у своїх дослідженнях І.Г. Батраченко, Т.В. Кубриченко, В.В. Коваленко. Автори наводять практично значущі рекомендації педагогам задля цілеспрямованого формування антиципування у дітей. Раніше науковцями пропонувались рекомендації розвинення педагогічної антиципації лише у контексті вправ розвитку читацької майстерності (Н.В. Бурдова, Т.Б. Булигіна, Г.О. Бакуліна, О.М. Корольова) [2;3]. Л.О. Регуш та Н.В. Жукова відзначають, що розвиток антиципаційної здатності підпорядкований загальними закономірностями психічного розвитку людини. Новоутворення кожного вікового періоду підготовлені попередніми ступенями розвитку.

Проаналізувавши основні підходи до вивчення особистісної обумовленості феномену антиципації, можна припустити, що певні риси особистості можуть бути індикаторами здатності до антиципування.

Формулювання мети. Метою даної роботи є визначення індивідуально-психологічних детермінант педагогічної антиципації шляхом дослідження можливого взаємозв'язку між особистісними характеристиками вчителів та їх педагогічною антиципацією.

Виклад основного матеріалу. Загальною гіпотезою проведеного дослідження є твердження про те, що існує взаємозв'язок між особистісними характеристиками вчителів та їх педагогічною антиципацією. Базуючись на теоретичних дослідженнях К.Є. Романової, О.А. Сичова, В.Д. Менделевича, Л.О. Регуш, Н.В. Суміної, можна висунути такі емпіричні гіпотези: 1) існує взаємозв'язок між антиципаційними здібностями вчителів та рівнем їх самоактуалізації, а саме такими її параметрами: компетентність у часі, підтримка, сенситивність до себе, уявлення про природу людини, синергія, контактність, пізнавальні потреби; 2) існує взаємозв'язок між особливостями перебігу фрустраційних реакцій педагога та його здатністю до антиципації; 3) особистісний профіль педагога та його антиципаційна здатність є взаємопов'язаними явищами.

Дослідження проводилось на базі ЗОШ № 1, 2, 5, 6 міста Селидове та ЗОШ № 17, 18, 19 міста Гірник Донецької області. В дослідженні взяли участь 92 педагоги, з яких 46 осіб гуманітарного та 46 осіб природничого профілю. Для з'ясування рівня розвиненості антиципаційних здібностей та індивідуально-психологічних властивостей педагога були використані такі психодіагностичні засоби: тест антиципаційної спроможності В.Д. Менделевича, «Здатність до антиципації» Л.О. Регуш, 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла, самоактуалізаційний тест та тест фрустраційних реакцій С. Розенцвейга. Статистична перевірка здійснювалась за допомогою факторного аналізу, також використовувався критерій U-Манна-Уїтні.

У рамках нашого дослідження виявлявся взаємозв'язок індивідуально-психологічних характеристик лише з особистісно-ситуативним та часовим компонентами антиципаційної спроможності, адже просторовий компонент, на нашу думку, практично не має відношення до педагогічного процесу. Були виділені усі фактори, що пов'язані з особистісно-ситуативним компонентом антиципаційної спроможності (із загальної кількості компонентів (25) значущими виявились 8) та усі фактори, що мають зв'язок з часовим компонентом антиципації (було виділено 23 компоненти, значущими з яких виявились 7). Оскільки цим компонентам значення не завдавали, то можна стверджувати лише про наявність або відсутність зв'язку між ознаками та його силу.

На першому етапі був виявлений зв'язок особистісно-ситуативного компонента антиципаційної спроможності зі шкалами 16-факторного особистісного опитувальника Р. Кет-

телла. Результати свідчать, що особистісно-ситуативний компонент антиципаційної спроможності має значущий зв'язок з багатьма індивідуально-психологічними якостями педагогів. Виявилось, що цей компонент найбільше пов'язаний з такими шкалами, як замкнутість – відкритість, емоційна нестабільність – емоційна стабільність, боязкість – сміливість, спокій – тривожність, залежність від групи – самостійність та розслаблення – емоційна напруженість. Трохи менше особистісно-ситуативний компонент антиципаційної спроможності пов'язаний зі шкалами реалізм – чутливість, підозрілість – довірливість, практичність – мрійливість, низький – високий самоконтроль. Взагалі не має зв'язку особистісно-ситуативний компонент антиципаційної спроможності з такими шкалами опитувальника, як конкретне мислення – абстрактне мислення, підпорядкованість – домінантність, стриманість – експресивність, низька нормативність поведінки – висока нормативність поведінки, прямолінійність – проникливість та консерватизм – радикалізм.

Аналіз взаємозв'язку особистісно-ситуативного компонента антиципаційної спроможності зі шкалами Самоактуалізаційного тесту показав таке. Найбільш значущим виявився зв'язок зі шкалами контактність, компетентність у часі та гнучкість поведінки. Трохи менший зв'язок спостерігався за шкалами підтримка, сенситивність та спонтанність. Взагалі зв'язку не виявлено за шкалами ціннісні орієнтації, самоповага, самоприйняття, уявлення про природу людини, синергія, пізнавальні потреби, креативність та прийняття агресії.

Взаємозв'язок особистісно-ситуативного компонента антиципаційної спроможності зі шкалами тесту фрустраційних реакцій Розенцвейга виявлений лише за спрямованістю реакції: екстрапунітивна або інтрапунітивна, адже здатність до антиципації у міжособистісних стосунках може обумовлювати тип реакції на фруструючу ситуацію. Тож для більш високих показників педагогічної антиципації характерний інтрапунітивний тип реакції. Зв'язку з імпульсивною спрямованістю реакції не виявлено. За типом реакції (перешкодно-домінантний, егозахисний або необхіднісно-зав'язаний) жодних статистично значущих зв'язків не виявлено.

Результати пошуку взаємозв'язку особистісно-ситуативного компонента антиципаційної спроможності зі шкалами тесту «Здатність до прогнозування» Л.О. Регуш показали значущі результати за усіма шкалами. Найбільш тісний зв'язок спостерігався за шкалами аналітичність та загальна прогностичність. Такі дані, скоріш за все, обумовлені тим, що методика В.Д. Менделевича та тест Л.О. Регуш в цілому досліджують один й той же феномен.

Загалом, за часовим компонентом антиципаційної спроможності зв'язків зі шкалами інших методик, що використані у нашому дослідженні, значно менше.

Більш тісний взаємозв'язок часового компонента антиципаційної спроможності зі шкалами 16-факторного особистісного опитувальника Р. Кеттелла виявлений за шкалами емоційна стабільність – емоційна нестабільність, підозрілість – довірливість, практичність – мрійливість, спокій – тривожність. Також значущі, але менш сильні зв'язки відзначаються за шкалами боязкість – сміливість, консерватизм – радикалізм, розслаблення – емоційне напруження. За шкалами замкнутість – відкритість, конкретне мислення – абстрактне мислення, підпорядкованість – домінантність, стриманість – експресивність, низька нормативність поведінки – висока нормативність поведінки, реалізм – чутливість, прямолінійність – проникливість, залежність від групи – самостійність, низький або високий самоконтроль значущих взаємозв'язків взагалі не виявлено.

Результати пошуку взаємозв'язку часового компонента антиципаційної спроможності зі шкалами Самоактуалізаційного тесту (САТ) показали, що часовий компонент антиципаційної спроможності найбільш сильно пов'язаний з компетентністю у часі. Також знайдені зв'язки зі шкалами підтримка, гнучкість поведінки, сенситивність, спонтанність та контактність.

Аналіз взаємозв'язку часового компонента антиципаційної спроможності зі шкалами тесту фрустраційних реакцій Розенцвейга показав, що жодних статистично достовірних зв'язків ні за спрямованістю реакції, ні за типом реакції не знайдено.

Також відстежено взаємозв'язок часового компонента антиципаційної спроможності зі шкалами тесту «Здатність до прогнозування» Л.О. Регуш. Значущі результати виявлені за усіма шкалами. Найбільш тісний зв'язок спостерігався за шкалами аналітичність, перспективність та загальна прогностичність.

Отже, у нашому дослідженні антиципаційна спроможність виявилася досить сильно пов'язаною з особистісними характеристиками, що описують емоційну сферу людини. Це

можна пояснити тим, що педагогічна робота передбачає значні емоційні навантаження. Цей зв'язок узгоджуються з теорією В.Д. Менделевича щодо обумовленості невротичних розладів антиципаційною неспроможністю.

Виявилося, що найбільше з особистісними характеристиками пов'язаний особистісно-ситуативний компонент антиципаційної спроможності. Це може бути обумовлено тим, що цей компонент вказує на передбачення у комунікації з іншими людьми, що притаманно професії педагога. Тож необхідність постійного контакту з іншими людьми у рамках педагогічної діяльності детермінує отримані результати щодо наявності взаємозв'язку антиципаційної спроможності з якостями, що стосуються взаємовідносин з оточуючими, такі як замкнутість – відкритість, залежність від групи – самостійність, підозрілість – довірливість, низький – високий самоконтроль, контактність.

Окрім іншого, у рамках якісного аналізу нашого дослідження були підраховані загальні показники антиципаційної спроможності педагогів (за тестом антиципаційної спроможності В.Д. Менделевича). В результаті виявилося, що у 35 % респондентів (32 педагоги) загальний показник відповідає антиципаційній неспроможності. Це відповідає третині нашої вибірки. Відповідно, у 60 осіб (65 %) наявна висока антиципаційна спроможність.

Окремо було підраховано антиципаційну спроможність за її компонентами. Виявилося, що у 33 % (30 респондентів) наявна особистісно-ситуативна антиципаційна неспроможність, та у 27 % (25 респондентів) виявлено антиципаційну неспроможність за часовим її компонентом.

Тож виявляється, що досить велика кількість педагогів загальноосвітніх шкіл мають труднощі у педагогічній антиципації. На нашу думку, це можна пояснити тим фактом, що більша частина наших досліджуваних – це педагоги з досить значним стажем роботи, що, з одного боку, передбачає деякий рівень професійного вигорання, оскільки це робота з людьми, а з іншого боку – передбачає деяку ригідність та консерватизм. Отже, емоційне вигорання може обумовлювати стомленість, а консерватизм і ригідність – це відсутність гнучкості у поглядах та поведінці. Маючи такі характеристики, можливо, досить важким стає завдання передбачувати події. Тому досить зрозумілим стає той факт, що більшість педагогічних працівників не полюбляють нововведення в системі освіти та не можуть швидко перебудувати свою поведінку. До цікавого висновку дійшли Е.Л. Носенко та Н.В. Грисенко про те, що стійкість до вигорання можна розвивати самовдосконаленням на підґрунті універсальних цінностей, запропонованих М. Селігманом та К. Петерсоном [5]. Детермінантами самовдосконалення дослідниці розглядають: мудрість, сміливість, гуманність, справедливість, помірність, трансцендентність.

Оскільки у нашому дослідженні брали участь педагоги різного профілю, то загальні результати антиципаційної спроможності (за тестом антиципаційної спроможності В.Д. Менделевича) у цих групах порівнювалися. Порівняння здійснювалось за допомогою статистичного критерію U-Манна-Уїтні. Значення критерію дорівнювало 2,24, тож були виявлені значущі розбіжності на рівні $p \leq 0,05$. Виявилося, що у педагогів природничого профілю антиципаційна спроможність значно вище, ніж у педагогів гуманітарного профілю. Наявність значущих розбіжностей між педагогами гуманітарного та природничого профілю можна пояснити індивідуальним стилем викладання та впливом особливостей предмета на стиль мислення, який посилюється зі збільшенням досвіду. Так, природничий профіль передбачає встановлення багатьох причинно-наслідкових зв'язків та особливий стиль мислення і поглядів на світ, що може бути пов'язано з антиципаційною спроможністю.

Отже, з огляду на отримані результати дослідження ми отримали часткове підтвердження першої та другої емпіричних гіпотез. Третя емпірична гіпотеза знайшла повне підтвердження у рамках нашого дослідження. Таким чином, наша загальна гіпотеза, в основу якої було покладено твердження стосовно того, що існує взаємозв'язок між особистісними характеристиками вчителів та їх педагогічною антиципацією, підтвердилася.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отримані результати дозволяють здійснити цілеспрямований розвиток компонентів здібності до педагогічної антиципації та передбачити можливі психологічні труднощі антиципаційної спроможності вчителів і побудувати потрібну психолого-профілактичну та консультаційно-корекційну роботу. Проведене дослідження доводить доцільність використання різних прийомів та технік корекції песимізму, емоційної нестабільності, тривожності, боязкості, емоційної напруженості, підозрілості

та розвитку відкритості, оптимізму, сенситивності, самостійності, самоконтролю, особистісного зростання, адекватної самооцінки, комунікативних навичок з метою розвинування антиципаційної здатності і, як наслідок, підвищення професійної компетентності працівників освіти. Для розвитку конкретних індивідуально-психологічних детермінант, що взаємопов'язані з педагогічною антиципацією, можна використовувати: тренінг навичок спілкування, тренінг вирішення проблем чи постановки досягнення цілей, тренінг життєстійкості та ін.

Проведене дослідження не вичерпує усієї глибини проблеми. У зв'язку з цим можливе подальше проведення більш глибокого аналізу виявлених значущих зв'язків антиципаційної спроможності з індивідуально-особистісними якостями педагогів, взаємозв'язку антиципаційних здібностей педагогів з особливостями їх роботи, наприклад, типом закладу освіти, методами роботи (робота у рамках традиційної державної освіти, Вальдорфський метод, метод М. Монтесорі тощо). Подальшого розвитку потребує також вивчення мотиваційного компонента прогностичної діяльності вчителів, дослідження ціннісно-змістовної сфери вчителів та визначення критеріїв процесу вдосконалення антиципаційної спроможності вчителів.

Список використаних джерел

1. Андреева И.Н. Эмоциональная компетентность в работе учителя /И.Н. Андреева// Эмоциональный интеллект: статьи, тесты, тренинги.– 2009.– № 27. – С. 110 – 113.
2. Бакулина Г.А. Сущность и роль антиципации в педагогическом процессе / Г.А. Бакулина// Педагогика. – 2000. – № 10. – С. 17–21.
3. Батраченко І.Г. Зазирнути в майбутнє або Антиципація в дошкільному віці / І.Г. Батраченко, Т.В. Кубриченко, В.В. Коваленко // Дошкільне виховання – 2010. – №5. – С. 5–10.
4. Батраченко І.Г. Психологія антиципації: монографія / І.Г. Батраченко. – Д.: Видавництво ДНУ, 2009. – 264 с.
5. Носенко Е.Л. Новый подход до дослідження «цінностей у дії»: переваги, досвід, застосування для вивчення чинників емоційного вигорання педагога / Е.Л. Носенко, Н.В. Грищенко // Проблеми сучасної психології. – К., 2010. – Вип. 10. – С. 490–500.
6. Присяжная А.Ф. Педагогическое прогнозирование в системе непрерывного педагогического образования: методология, теория, практика: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.08 / А.Ф. Присяжная. – Челябинск, 2006. – 380 с.
7. Регуш Л.А. Психология прогнозирования: успехи в познании будущего/ Л.А. Регуш. – СПб.: Речь, 2003. – 353 с.
8. Черанева Е.К. Развитие способности к социально-перцептивному предвидению у студентов – будущих учителей: автореф. дис. ... канд. психол. наук. / Е.К. Черанева – СПб., 2002. – 163 с.
9. Шеховцова Т.С. Структура процесса прогнозирования в профессиональной деятельности педагога / Т.С. Шеховцова // Актуальные вопросы современной психологии и педагогики – 2009. – С. 163 – 168.

References

1. Andreyeva, I.N. (2009) *Emotsional'naya kompetentnost' v rabote uchitelya* [Emotional competence in the work of teacher]. Emotional intelligence: articles, tests, training, no. 27, pp. 110–113. (In Russian)
2. Bakulina, G.A. (2000). *Sushchnost' i rol' antitsipatsii v pedagogicheskom protsesse* [The nature and role of antitsipation in the pedagogical process]. Pedagogy, no. 10, pp. 17-21. (In Russian).
3. Batrachenko, I.G. (2010). *Zazirnuti v majbutne abo Antitsipaciya v doshkil'nomu vitsi* [To look into the future or Anticipation at pre-school age]. Pre-school education, no. 5, pp. 5-10. (In Ukrainian)
4. Batrachenko, I.G. (2009) *Psychologiya antitsipatsii: monografiya* [Anticipation psychology: monograph]. Dnipro, DNU, 264 p. (In Ukrainian).
5. Nosenko, E.L. (2010). *Novyi pidhid do doslidzhennya "tsinnostei u dii": perevagy, dosvid, zastosuvannya dlya vyvchennya chinnykiv emotsiinogo vygorannya pedagoga* [A new approach to the study of the nature and role of anticipation in the pedagogical process: advantages, experience, application for the study of the factors of emotional burnout of the teacher].

proach to the study of “values in action”: the advantages, experience, application to the study of factors of emotional burnout of the teacher]. *Problems of modern psychology*, Kyiv, vol. 10, pp. 490–00. (In Ukrainian).

6. Prisyazhnaya, A.F. (2006). *Pedagogicheskoye prognozirovanie v sisteme nepreryvnogo pedagogicheskogo obrazovaniya: metodologiya, teoriya, praktika: dissertaciya ... doktora pedagogicheskikh nauk: 13.00.08*. [Pedagogical forecasting in continuing teacher education: methodology, theory, practice: thesis of doctor of pedagogical Sciences: 13.00.08]. Chelyabinsk, 380 p. (In Russian).

7. Regush, L.A. (2003). *Psihologiya prognozirovaniya: uspekhi v poznanii budushchego*. [Psychology prediction: progress in the knowledge of the future]. SPb: speech, 353 p. (In Russian)

8. Cheraneva, E.K. (2002) *Razvitiye sposobnosti k social'no-pertseptivnomu predvideniyu u studentov – budushchih uchitelei: Avtoref. diss... kand. psihol. nauk*. [Development of the ability to social-perceptual foreknowledge of students – future teachers: Avtoref. Diss... kand. of psychol. Sciences]. SPb, 353 p. (In Russian).

9. Shekhovtsova, T.S. (2009). *Struktura protsessa prognozirovaniya v professional'noi deyatel'nosti pedagoga* [The structure of the forecasting process in professional activity of a teacher]. *Topical issues of modern pedagogy and psychology*, pp. 163-168. (In Russian).

В статье рассмотрена личностная обусловленность феномена антиципации, которая позволила выделить основные детерминанты педагогической антиципации и определить личностные характеристики учителя, способствующие антиципационной способности. Благодаря проведению факторного анализа выделены наиболее значимые и взаимосвязанные с педагогической антиципацией личностные характеристики учителей.

Ключевые слова: педагогическая антиципация, учителя, индивидуально-психологические детерминанты.

In the article the personal conditionality of anticipation phenomenon has been considered, which allowed to identify the main determinants of pedagogical anticipation and to determine personal characteristics of teachers that contribute to anticipating abilities. Due to conducting the factor analysis the most significant personal characteristics of teachers interrelated with pedagogical anticipation have been identified.

Key words: pedagogical anticipation, teachers, individual psychological determinants.

Одержано 14.02.2017.